

ПЪРВИЯТ АНТИФАШИСТКИ РОМАН („ХОРО“ НА АНТОН СТРАШИМИРОВ КАТО ПРИСЪДА НАД КОНТРАРЕВОЛЮЦИЈАТА)

ЛЮБЕН ГЕОРГИЕВ

1

Много характерно е, че само две-три години след деветоюнския военнафашистки преврат Антон Страшимиров има точна представа за механизма на действие срещу народа, включващ полицията и армията. Той е осведомен отлично и за размера на бедствието, сполетяло страната, за съучастието на правителството в белия терор, който не се дължи на никакви „безотговорни елементи“, а е планиран и организиран чрез скритите дружини на властта. По романа „Хоро“ (1926) можем да проследим как постепенно цялата управляваща върхушка в градчето бива ввлечена да участвува в престъпленията на превратаджиите. Очертава се психозата на фашизма, който на думи се представя за спасител на нацията от комунистите и земеделците. На практика се оказва, че враг е самият трудов народ и в солдафонската си еуфория полковник Димо Гнойнишки е готов да избие всички — издава заповед да се арестува всеки срещнат, да се стреля по всичко, да се съборят всички сениници, обори, сайванти и т. н., защото били скривалища на нелегални. И би го направил, защото, когато кметът му възразява: „Добре де. Но как ще се препитават хората?“ — той не намира какво да отговори, освен ругатнята: „Да пукат — хората.“ Пред другото възражение на кмета-двуличник: „А данъци кой ще плаща?“ — озвереният полковник просто онемява.

Тук Гнойнишки не говори така, защото е пиян. Както е при алкохолиците, под влияние на винените пари те издават онова, което си мислят. А фашистите наистина са убедени, че една държава без народ се управлява по-лесно. Ако е населена само с техни привърженици. Но и едното, и другото е невъзможно. Това не им пречи с фанатичен бяс да го насаждат на практика, като избират всичко, което им се противопостави.

Зоркото око на писателя посочва отговорността на приспособленците, които улесняват погромджиите и стават съучастници в кървавите им дела. Изключителна, протоколна достоверност съдържат страниците, посветени на тайното заседание на градските първенци, на което се уточнява и приема списъкът със седемнадесетте жертви, които трябва незабавно да бъдат разстреляни публично за назидание на населението. Карриеристи, псевдоинтелигенти и лумпени, продали се на властта, носят същата вина за злочестите вакханалии, независимо от плахите им опити да лавират, да си оставят вратички за измъкване. Така например дори полицейският пристав Миндилев не е по природа садист, а човек, който мечтае да се здобие с пари, и когато прибира богатството на умиращата Карабелица, той накривява фуражката си и си говори: „Ще ме видят те мене вече на проклетата им служба!“ С една фраза — не е необходимо повече — е казано всичко. Малко по-подробно е обрисуван помощник-кметът Дечко — орастор, привърженик на партията на широките социалисти, парадираш, че е представител

на работническата класа. Той търси причините на събитията и ги намира в „мизерията на работните маси, бедствата на бежанците, чудовищната скъпотиа“. Може вътрешно героят да не се е отърсил от своя Маркс (както се изразява за него кметът бай Нако), може той наистина да има намерение да се разграничи от убийците, но бива прекъснат, че не се намира на събрания и така и не успява да има каже, че те наистина са „на бойна линия, но срещу собствения си народ“. И е заставен да подпише протокола въпреки обструкцията му. Изобретателният кмет намира формулировката: „ние не съдим, ние наказваме“, с която всички си измиват ръцете. Никой не обвинява палачите, че прематат примката през врата на невинния. Вината носи онзи, който е издал присъдата. Изпълнителят е просто един послушен служащ.

Особено място е отделено, за да се очертае позицията на кмета в градчето. Неговият образ е сложен, не е даден само с една боя. Бай Нако е добър човек по характер (както не без ирония е отбелязано на едно място), той е състрадателен, разридава се истински, когато научава, че някогашният му учител дядо Рад е убит, проявява загриженост за репутацията на градчето, където кметува цели две десетилетия. Може да се спори дали е даден в развитие, но у него във всеки случай постоянно се явяват проглясъци на съвестта. Поначало той няма добро мнение за представителите на ботуша, уверен е, че ум и човешина у военен не може да се търси, и дълбокомислено поучава жена си:

„— Работата им — на военните — е все със селските момчетии — цял живот: да ги мушруват, да им развиват зъбите. И винаги са на открито, под слънце. . . Как да да не им се изпържат мозъците? Вари ги, печи ги, все са си това!“

По подобен неподражаем начин бай Нако често изказва несъгласия, възражения под сурдинка, размишления наум. Дългото му пребиваване начело на градската власт го е научило да бъде предпазлив и двуличен. Той вижда как за една нощ се нанася „небивало петно на целия град: опозорява се — в самото околнско управление — единствената дъщеря на видно семейство“, но нехае пред такъв един произвол. Да му отдадем дължимото: той се покашля в шепичка и набира кураж да произнесе решително предупреждението: „Опълчихме целия народ против държавата си, почитаеми граждани!“ Но приема поканата да участва в сватбата и да кумува, за да бъде отново в центъра на събитията. По-важно от всичко за него се оказва да остане на власт, да задържи поста си. Има хора на дълга и честа и хора на кариерата: Бай Нако определено принадлежи към втората категория. Той отдавна се е примирил с много неща — например с изневерите на жена си Софка. Не се интересува какво прави тя с полковник Гнойнишки с часове из чуждите къщи, докато кметът обикаля селата по изборна агитация. Той не вярва на фашистите, защото са „генерали без армия“, убеден е, че с тях „просто ще се опозорим пред цял свят“, вътрешно се съпротивлява на забраната на политическите партии и предаването на властта изцяло на военните: „Не, не, властта трябва да се поеме пак от партиите. Толкоз. Нищо повече“ — това е най-многоото, до което стига той в разсъжденията си. Но и то е достатъчно, за да бъде арестуван заедно с жена си по заповед на полковник Гнойнишки по обвинение за съучастие в отвлечането и изчезването на младоженката. Но неговият конформизъм скоро ще го спаси. Убийците не могат да минат без услугите на хора от категорията на кмета: А и той, извънлякъл поук от случилото се през нощта в дома на Карабельови, ще побърза да се присъедини — по стара професионална привичка — към колесницата на победителите. Не само ще присъства на публичната екзекуция, проведена по най-отвратителен начин, но и ще предлага на прокурора:

„— Военните — остави ги ти, Ячо. Хм, желеаш да превъзпиташ народа — добре! Настели утре трупове сред пазаря, полей ги с газ и нека се извърви градът: да плюят! А после — запали! Да горят! Да горят дни и нощи — за приказ и помен на вечни. . .“

Да се чудиш просто — това ли е добрякът бай Нако, който така демонстративно плаче при случайното убийство на дядо Рад, че възбужда подозрението на военните. Как е възможно фантазията му да стигне до такова чудовищно предположение? Какво е станало с този човек и с всички останали? От каква екзалтация са обзети?

Ето я нагледно психозата на фашизма, ето го и самият фашизъм в действие. Оказва се, че е възможно в политическата игра такава едно невероятно превъплъщение: може сам да си в мислите си против фашизма, а на практика в действията и думите си да не се различаваш по нищо от фашистите. Угодничеството и цинизмът са само начало на нравственото падение. След тях разрухата на личността настъпва неотменно. Притъпяването на моралните задръжки не остава безнаказано. В крайна сметка кметът е зачислен към злодейската шайка от народни убийци, от която постоянно му се иска да се разграничи. С безпринципността и подлизурството си той просто подготвя почвата за нейните действия.

А те наистина са страшни и могат да поразят въображението на читателя. Не защото са измислени, а защото са автентично възпроизведени от писателя. Злодейството се предчувствува още в тази странна сватба, която шумно се весели в мъртешки смълчания град, в дома, където вчера е убит Сашко и лежи на смъртно легло баба му. Уж музика, булчинско бяло, престорено веселие, а смъртта витае наоколо и търси своите жертви.

Сватбарите изпадат в безумие след изчезването на младоженката. Това, което става до края, е една френетична оргия от света на сенките. Обезумял напълно от двойната дързост на невидимия враг — отвлечането на Мичето и убийството на пристава Миндилев в градината, — полковник Гнойнишки задържа под стража не само кмета и кметицата, но дори и околийския началник и злощастен младоженец Сотир Иванов. Всеки е заподозрян в неволно или умишлено съучастничество с врага. Опозорен е не само убиецът и насилникът Сотир Иванов (да му избяга булката под венчило), опозорени са всички сватбари, цялата власт. Бай Нако трезво оценява обстановката: „Впрочем скандал — и какъв още! Властите взаимно се унищожават. Същинска анархия.“

Извънредното положение диктува извънредни мерки на налудничавия полковник. Досегашните средства се оказват недостатъчни. Какво от това, че са били смислени от бой в казармата обушарите Капанови без никакъв повод, просто по подозрение? Каква полза от военните патрули, разставени из градчето, което прилича на обсадена крепост? Какво от това, че са заклани местните възбудители на населението? Че е нанесен зашеметяващ удар по цялата опозиция? До властите достигат сведения, че в градчето е подготвена чета, която ще изведе в планината застрашените и ще продължи въоръжената съпротива. Задигането на Мичето и убийството на пристава Миндилев несъмнено е нейно дело.

Ето ситуацията, в която фашистите не познават задръжки в своите действия. Ячо прокурорът, вместо да бди за спазване на законността, сам става теоретик и практик на беззаконието. След няколко празни фрази за излизане на правия път, за край на партизанските льготы, той дефинира ясно и достъпно: „От днес — на една страна са разрушителите, а на друга — всички останали.“ Още по-категорично и решително са формулирани и изводите: „И няма вече, господа, няма място — по целия свят — за двете страни. на земята ще живеем или само ние, или само те!“

В тази програма на контрареволуцията е направено само едно разместване: убийците не се смятат за разрушители, погаването на човешките права, потъпкването на законността, установяването на свиреп държавен тероризъм не е разрушителство. Терорът, диктатурата, разбойническият произвол имат за цел да превърнат града в продължение на казармения плац, където се чува само командата на офицерята (както по народному се изразява за „напечените глави“ писателят). „Никакво гласуване! Стига партизанство! Умря Марко“ — разпорежда се майор Добри Кандилев, представител на запасното войнство. Съдът на запасните офицери дочаква своя час и се включва като резерв на превратаджите. За тях не е достойно и не е възпитателно действията на наказателния отряд на стават тайно, нощем, на тъмно. На оглупелия и изветрял някогашен майор принадлежи идеята не само да се придаде публичност на екзекуцията, но и тя да се извърши с церемониал, с ритуал — да се накара гражданството малко преди разстрела да заплюе определените за ликвидиране 17 души.

Тези сцени нямат равни по изобличителна сила в българската антифашистка литература. Все едно е дали писателят ги е видял някъде в живота, дали са му били разказвани такива кошмари, или ги е възсъздал по въображение. Той познава достатъчно от личен опит на какво са способни „патриотичните“ запасни и действащи офицери, ако им се предостави възможност да разгърнат всичките си сили, да проявят инициатива, да освободят потиснатите си комплекси и да си отреагират. Само един експресивен и много пластичен киноезик, само една силно раздвижена камера може да улови и предаде равностойно онова, което става на двора в момента на раздължилата се екзекуция. Там в отделни мигове и фрази виждаме изявен като на длан отново всекиго от черните сватбари и мнозина от жертвите. А после това сатаниско, юдинско хоро с чорлавата и окървавена от камшиците Капанка над труповите на собствените мъже, синове и бащи. Достоеен завършек на недостойно замислената, провалена и окървавена сватба.

„Страшно, до полула страшно“ — ще обобщи писателят този път от себе си. без да се крие зад полупряка реч. Страшно и зловещо наистина, тръпки те полазват, когато четеш романа за пръв път, въпреки отдалечаването през времето. А да си представим за миг, с какъв трепет и възхита са го чели още тогава, три години след изобразените събития, покрили с черни забрадки родината.

Сега разбираме защо писателят е избрал експресивния маниер на изложение — чрез бегло шрихиране, разпокъсано, фрагментарно. Нервите на читателя не биха издържали една подробно описана сцена на ужасите. Само така окупрунено, с редки, но запомнящи се детайли, в привидно хаотична мозайка би могло да се спази известна естетическа мяра, да се внушат фарсовите фигури на народните убийци — шпицкомандаджките.

Да полудеш от страх наистина — това се съзнава от всички участници в оргиите. Но военните си имат свое тълкувание и обяснение, своя философия. Те боравят с кръв, самият им занаят е такъв. Да убиват — такова е професионалното им задължение. На това ги учат от първите часове в казармата, та до последния. На едно място в романа, в една от многобройните си речи полковник Гнойнишки се опитва да съзри величие и върховна чест в своите действия:

„— Ето, почитаемо събрание, това върховно нещо се извършва пред очите ни: въпреки косата на смъртта, която се размахва, ето, ражда се наново нашето отечество! Да-а, сред кърви...“

„Отечеството е в опасност“ — дочуваме фразата на шпицкомандаджките от поемата „Септември“ на Гео Милев. Познат възглас от познати герои на нощта и сабята. Тази дума не излиза от речника на всеки реакционер от всички времена. С нея често си служи — механично и заучено — и нисичкият полковник Гнойнишки, амбициозен и решителен, същински нашенски Наполеончо. Но понеже историята не му е предоставила бойни полета, той си въобразява, че ще може да се сдобие с маршалски жезъл, като изтребва невинни, невъоръжени хора. Какъв парадокс, какъв цинизъм — да се твърди, че някой друг размахва косата на смъртта. Размахва я той, полковник Димо Гнойнишки и неговата жалка, фарсова клика, която е много смела, когато трябва да се разпорежда с проливане на чужда кръв.

И след като са разрушили всичко в държавата — институциите, морала, политиката, цялата система — и самата държава, след като са оцапали до лактите ръцете си с невинна кръв, убийците са истински стълписани и изпадат едва ли не в паника, когато си узнава, че след екзекуцията труповите са не 17, както е в протокола, а с един повече. Дава се нов, оригинален тласък на сюжетното развитие, което вече е на изчерпване. Нали са отменени всички следствия, очни ставки, съдебни институции? Нали протоколът е бил подписан от същите участници в злодеянието — какво им струва да прибавят още едно име? Така би било, ако имашме работа с нормални човешки същества. Но събрани на едно място, Гнойнишки, Ячо, Кандилев и цялата пасмина — са като изпуснати от лудницата, те нямат нормални реакции и елементарна логика, да не говорим за морал. С изключителен нюх към важна шрих писателят композира така сюжетните хо-

дове, че осемнадесетият труп се оказва на нещастния дядо Рад — този кротък, добродушен човечец, самото олицетворение на невинността, който единствен се мъчи със съвет и поведение да вложи някаква хармония в хаоса! Той трябва да загине, защото принадлежи на други, по-достойни времена и е по-добре навярно да не живее, за да не бере срама на своите сънародници, класи народа си така, както турчин не го е клал през робството. Чрез устата му говори народната съвест. Този свит, незабележим, препатил ветеран от въстаническата епоха, дали така си е представял освобождението? Той си позволява да задава своите откровено-наивни, но толкова многозначителни въпроси: „Класи и хлапета, декато още на школо не ходят — ти-ти. То пък защо е, а?“ „За ум. За памет — отговаря му Миндилев. — За да си окачи всеки обичка на ухото.“ В този момент приставът все още води разговор със стареца. Малко след това той няма да може да изтърпи изобличенията, ще го обяви за изкуфял и пиян, ще го бие по врата, въпреки преклонната му възраст, ще го изхвърли през вратата, ще го предаде на други. Те пък ще му видят сметката във всеобщата суматоха.

Дядо Рад е безкрайно мил на сърцето на писателя, както слепецът Кочло на Вазов. Във втория план на „Хоро“ е отредена особена роля на този герой, който няма друго обяснение за палача, освен народното: „Турчин е“, затова коли. По асоциация самото присъствие на дядо Рад ни отвежда към най-черните страници от историята на България. Масовото изстребване на виновни и невинни, безразборната сеч, взела само повод от избухналото въстание, напомня удивително турските зверства. При потушаване на Априлското и на Септемврийското въстание се действва с еднаква безогледност. Прилага се изстреблението, което по нищо не се различава от същинския геноцид.

„— Стига! Спрете!“ — прозвучава като изстрел, като залп от внезапна засада в гърба на убийците трезвият и смел глас на писателя. От незащитената си литературна барикада той целеше да стресне, да вразуми, да предотврати безсмислената клиника: „— Хей, спрете! Къде отиваме ние тъй — шепя народ?! И как ще надвием над тази планина от ужаси, за да минем към труд — към икономическо и духовно творчество, че да дадем и ние своя мъничък влог в делото на общочовешкия прогрес?“

Обръщението е към убийците с пагони, които преследват политическите си противници не за действия срещу властта, а само за убеждения. Забранено е да се мисли свободно, забранено е да се говори свободно. Затворите са претърпени с хора, сред тях има жени и дори деца, които не са престъпници, не са извършили нищо противозаконно. Военната диктатура е превърнала страната не в казарма, а в тюрма, в царство на безотговорността и политическия авантюризм.

Септемврийските кланета са предизвикателство срещу цялата система от нравствени стойности, срещу демократизма и свободата, срещу повелите на века. Антон Страшимиров принадлежи към поколението, което първо след Освобождението се почувствува задължено да поеме от загиналите първенци на националната революция завета да изгради една правова и демократична държава според най-добрите образци на времето и според традициите на народното самоуправление в рамките на общините. Кървавото хоро на погромаджиие зачерква борбите и завоеванията в държавното и културното строителство и обезсмисля по-нататъшните усилия по очовечаване на жестоките партизански ирави. Изстреблението на най-добрите народни сили крие трудно предвидими последици — ето кое предизвиква най-напред тревогата на писателя. Пред такива чудовищни злодеяния, с каквито е пълен романът „Хоро“, не може да остане безучастен нито един честен човек. Романът е отправен към съвестта на читателя, той е вик за хуманизъм на човек, преживял страхотните жертви и съсипи на три големи войни (Балканската, Междусъюзническата и Първата световна), видял реки от кръв, но възпитан в духа на великите идеи на хуманизма на XIX в. и съхранил в себе си изчезващите понятия за човечност. Ще се допусне ли те да бъдат погубени напълно?

Антон Страшимиров не можеше да не напише този роман. С „Хоро“ той си разчисти сметките веднъж завинаги с военните, с полицията, с генералитета, с правителството на превратаджите, с буржоазния парламент, изобщи с властите, които му бяха създавали немалко грижи и неприятности през целия му живот. Покрай всичко останало той имаше и две лични основания да не може никога да им прости — убийството посред бял ден на улицата на брат му Тодор Страшимиров, комунистически депутат („Убиха и брат ми“ — ще напише само толкова той в некролога), и убийството при мистериозни обстоятелства след арестуването му на поета Христо Ясенов, любимия му сътрудник и непрежалим по-млад другар.

Писателят е един от инициаторите и активните участници в създадения комитет за подпомагане на пострадалите през събитията от 1923—1925 г. Най-голямата негова лепта в движението в тяхна защита е романът „Хоро“. Той се превърна в изобличителен документ, в присъда над убийците със законна сила, защото е издадена в името на народа. Така Антон Страшимиров безстрашно определи и назова враговете си.

Едновременно с това той определи и приятелите си. И неслучайно след „Хоро“ около него се събраха, групираха и обединиха левите литератори — комунисти, анархисти, радикали, демократи, земеделци. Във втория план на романа той беше се опитал да изобрази със симпатии участниците във въстанието. Със зоркото си око той беше схванал, че те бяха предимно младежи, тъй като повечето от старите тесняци не го подкрепят, не намират в себе си сили, за да преодолеят представите си за клубно-пропагандистката дейност на партията. Все още не са разбити представите, че революцията е дело на следващия век, че тя ще победи първоначално в развитите капиталистически държави. Но младите са заплениени от победата на Октомври в Съветска Русия, те искат да последват нейния пример и така увличат с героизма си и старите. Ако се обърне повече внимание на подтекста на думите на стария ятак дядо Предо, у когото се скрива Иско, ще видим, че по-възрастното поколение се включва в конспиративната борба и във въстанието и по убеждение, и от чувство за дисциплина и дълг.

Самите млади революционери — Иско, Васил, студентката — често спорят помежду си и този полемичен дух също е нещо извънредно характерно за участниците в движението. Житейски правдиво е вметнато например за отношението им към богатите глезльовци, които от охолство са решили да си поиграят на идеи. В тези съображения проличава втвърденото убеждение, че хора от другата класа могат да бъдат само спътници на революцията, те могат да се влеят, но не и да се слеят с нея. Но героичната смърт на Сашко Карабельов разколебава абсолютното доверие в социалния произход: макар да произлиза от заможни среди, той става ръководител на въстанието в района и е признат за „незаменим работнически трибун“, за „вожд на хиляден народ“. Цитират се думите му и се наричат пророчески:

„— Послушай, сестро — говореше, — послушай легендите на стария Балкан. Нас ще избият. И много още като нас ще избият. Но ще живее легендата за равенство и братство и ще възсияе тя над стария Балкан.“

И тези паметни слова са доловени с верно ухо от писателя. Те могат да бъдат повторени от всеки революционер в подобна ситуация. Антон Страшимиров е доловил типичната вяра в борбата, в крайната победа, която осмисля саможежертвата.

Можем ли обаче да обвиним писателя, че всичките му положителни герои са еднакви? Не, макар да изповядват една идея, те са толкова различни по характер. Спомнете си трогателната нерешителност на Иско, когато трябва да убие пристава в градната или да обрече на провал делото по извеждане на Мичето от сватбата. Сам в синини, пребит в полицията, едва измъкнал се чрез подкуп от преизподнята, той стои стъписан като интеллигент в решителните мигове и все пак не намира сили в себе си да убие човек, дори такъв закоравял престъпник като пристава Миндилев. Тук на няколко странички е разкрит един характер. Идейният и психологически анализ би ни показал, че и такъв тип революционер се среща в движението, защото самото то още не е натрупало

опит във въоръжената борба, тепърва ще му се наложи не да размишлява в такива мигове, а да действа. Както постъпва всъщност дългокосият Васил, другият член на нелегалната група. Значи въоръжените въстаници не са били типично български въстаници. Същият този дългокос Васил е изправен и пред още един типичен проблем, който няма да може да реши така лесно, с един замах, както обезвредяването на пристави. Става дума за четата от 30 души, която се събира, а никой от тях няма оръжие. Не са ли типични разсъжденията и укорите на предводителя им:

„Тръгнали като на избор. Остава да дигнат по един слънчоглед, като ония край Огоста: скакалци ще плашат. . .“

„Впрочем изборджии и ураджии!“

„Учителни, словослагатели, счетоводители из кантори, студенти. . .“

„Ще отнемат господството на царе, папи, патриарси. . .“ ще съкрушат милитаризма. . .

„А тръгнали с голи ръце, даже без парче хляб, като на сватба. . .“

По-късно някои пролетарски критици ще оспорват, че въстаниците не били подготвени, не били ръководени, не били изобщо въоръжени. Георги Бакалов ще вмени в грях на Страшимиров първенството на „баснята“ (разбирай: метафората), използвана и от Гео Милев, за слънчогледите. Но тук има един важен нюанс. За писатели-хуманисти като Антон Страшимиров и Гео Милев е по-важно да се покаже не как се противопоставят две въоръжени и обучени формации една срещу друга, а да се внуши по-категорично престъпността на въоръжената до зъби контрареволуция срещу слабовъоръжената маса, тръгнала на въстание така, както е свикнала да ходи на улични манифестации и акции.

И, второ: вярно е, че на отделни места въстаниците имат в началото известни военни успехи, но историческа истина, потвърдена от всички документи и спомени на участници, е, че липсата на оръжие е една от основните, най-важните причини за погрома.

Сякаш предричайки възможни оспорвания на историческата правдивост, Антон Страшимиров е вплел в тъканта на романа един много показателен диалог между двама представители на два възгледа за революцията — Иско и Васил. Единият е привърженик на въоръжения сблъсък, а другият предвижда победа на социализма по мирен път. Да се вслушаме в думите им:

Иско попипа оскубаната си брада. Боляха разранените му страни. Нищо. А дългокосият не беше прав, разбира се. Тръгнали били те с голи ръце, като на сватба. . .

Не, на смърт са те тръгнали — с открити души, с пламтящи сърца! Такава е истината! И ще гинат те със скръстени ръце! Защото не оръжието ще победи. Не!

Броят ще победи, безчислеността на народните маси. Работните ръце ще победят заедно с всичко онова, което те творят — машините и богатствата. . .

— Класовата борба, бай Василе, не е измислица. В определен ден, в определен час пролетариатът ще дигне ръце като един човек. И стой! — ще рухне всичко. . .

— Без да гърмне даже ръждив пищов?

— То ли е важно? — Иско кривеше устни. — И топове ще гърмят. Но ще победят не те. . .

— А в Русия, Иско?

— Е, Русия! И в Русия, и в Азия, и в Африка, че и у нас — навред, където имаме. . .

Впрочем, то е дълго. Пък и не струва да спорят хора с различни гледища. Не си разбират от езика. Иско проумяваше това. . .

Тези спорове не са измислица на писателя. Той ги е слушал в живота всеки път, щом стане дума по какъв начин да се постигне „тържеството на пролетариата“, как да се подсече „европейската хидра“ на капитала, как да се обезвреди мощната световна плутократия, как да се експроприират натрупаните богатства и да се върнат на истинските им притежатели. Минал някога през идеите на социализма и клубовете на партията, писателят сам се вълнува от общественото устройство и развитие и затова влага в устата на младите си герои думи, които сам е произнасял на младини в горещи и шумни спорове по вечните теми на социалдемократията. Като всестранно образован и начетен, той познава добре не само Марксовото учение, но и различните му тълкувания в работническото движение и, особено на местна почва, у нас, в специфичните условия на икономическия и политическия живот.

мическа неразвитост и изостаналост. Чудно е как пролетарската критика не е обърнала внимание на такъв красноречив факт, намерил израз в романа „Хоро“: докато партията на тесните социалисти, приела за платформа ленинизма и обявила се за комунистическа още през 1919 г., организира и оглави народното въстание против деветоюнците за създаване на работническо-селско правителство, широките социалисти (в лицето на кмета-рenegат бай Нако, издавал някога социалистически вестник, и на помощник-кмета Дечко) са в лагера на главорезите. Септември 1923 г. поставя класоворазграничителна линия — с народа или с неговите палачи. Средно положение няма.

Антон Страшимиров е направил сам избора, който предлага и на героите си. Определил се е категорично и безвъзвратно. Затова е наситил романа си с толкова недвусмислени внушения и загатвания. Той не пише статия или научно съчинение, но колко много въпроси от областта на социологията и народопсихологията напират от страниците на този малък по обем роман — кратък, както са кратки главите, пасажите и фразите в него. Скъперник на стилно-изразните средства, авторът е добър последовател на Некрасов, който изискваше да се пише така, че на думите да бъде тясно, а на мислите — просторно. Точно така е написан романът „Хоро“. Трябва само да се научим да разбираме художествено закодираната фраза на писателя — телеграмно къса, отриви-ста, казваща най-главното, обозначаваща същината. Естетически подготвеният и грамотен читател схваща не думите, а по тях — като в лапидарен текст — улавя мислите и ги реставрира в истинския им обем.

И още нещо съществено се пропуска обикновено при анализите на романа дори от най-проникновените му тълкуватели. Положителните герои в „Хоро“ спорят помежду си за средствата на борбата и пътищата към революцията. Възгледите им са психологически достоверно преплетени с действията им. Не би могло например да се очаква, че човек, който сам не е в състояние да убива, ще бъде привърженик на насилието. Но когато дойде ред да срещнат смъртта, споровете отпадат. Тук всички комунисти са равни. Със саможертвата си те са длъжни да оставят пример за поколенията. В романа не е казано дали загиват, или се спасяват членовете на изведената в Балкана нелегална група. Но Иско и Васил предвиждат всяка евентуална възможност и се уговарят твърдо, че ако се видят натясно, единият няма да даде другия жив в ръцете на кръволющите.

„— Прав си, Иско, истина. Но не се бой. Ако войската пресече пътя ни, ти не се късай от мен, братче. Аз, щом дотрябва, ще ти тегля куршума.“

Веселият строй на тези думи издава присъствие на духа: само много чисти и фанатично предани на делото хора могат да си позволят да се шегуват по такъв начин във всяка ситуация. Зад глумата същевременно стои желязна твърдост и решителност. Писателят е предвидил като възможен съблмния момент на мъжеството и другарството. Ние слушаме лесно изречените думи, но си представяме колко тежко ще бъде на бореца да застреля другаря си, за да го спаси. Но такава е етиката на борбата, тя изисква от него да се изпълни този най-върховен дълг. Същевременно писателят се е докоснал до най-трудните въпроси от естетиката на положителния герой, която най-мъчно се подава на усвояване. Точно в такива случаи съпротивлението на жизнения и човешкия материал е най-голямо и е необходим изключителен талант, за да се възсздаде подобен драматизъм. Като опитен прозаик и драматург, Антон Страшимиров е намерил начин да излезе от положението, но не като изобрази съблмния трагизъм, а като спомне бегло и в шеговита интонация за него като за вероятност, като допустим финал на отделната личност в борбата. И като изява на морално-етични стойности, непознати в нормалното житие-битие и поведение на хората. Но без такива взаимоотношения и качества у борщите революционната практика би изгубила нещо от романтиката и фанатизма си, би се изравнила в ежедневието.

III

Да се занимаваме ли отделно с майсторството на писателя? Та за какво друго беше всичко, казано дотук? Остава то да се допълни с още някои наблюдения над изобразителната му система. По-специално — над уменията му да обогатя с национален колорит

своите герои. Анализът би имал съществена празнота, ако не се обърне внимание на този немаловажен въпрос.

Антон Страшимиров е не само добър познавач и изследовател на народохарактерологията. Той притежава рядката способност да изразява националното в своите книги — в описанията на герои, села, пейзажи, в диалога — с употребата на умерен брой диалектизми, в специфичното поведение на градския човек, в авторовата реч и т. н. В селските му повести националната стихия се улавя по-лесно, защото селото всъщност пази традицията, старината, трайното и установеното. Градът в това отношение е по-универсален. Но, първо, неговите граждани са довчераши селяни по манталитет и възпитание, въпреки желанието им да се отърсят от всичко селско. И, второ, българските градчета постепенно започват да придобиват определен национален колорит и го запазват задълго за разлика от космополитната столица. Антон Страшимиров е един от първите наши писатели-урбанисти в, общо взето, селската ни литература. Той се сблъсква с понятието провинция, което се свързва повече с изостаналите градчета от селски тип, с господстващата в тях еснафщина и примитивизъм от втора ръка. Той се гордее с първородния, натуралния селски примитив, но в него вече има и чужди влияния, затова се смята за малко по-издигнат поне в битово отношение. Разликата е почти както между градския и селския фолклор, между селските и градските песни. Сравнете неподправения, натуралния, необработения от опитна или неопитна ръка, всъщност единствения фолклор с неговото градско преобразование, и ще разберете за какво става дума. В градските песни има повече професионализъм, нагласа, чужди влияния и в мелодиите, и в текста. Те са предимно шлагери и се влияят от поветрието на модата. Селските песни не влияят от поведението на модата. Селските песни не зависят от модата, те са създадени веднъж завинаги от безименния автор и са редактирани и стилизирани от безброй изпълнители. А такава колективна шлифовка им придава съвършенството на образци. По изящество на формата (литературна и музикална), по пластичност на лиричната или епична моделираност, по богатство на нюансите те изобщо не могат да се сравняват с шлагерната продукция, която е тематично ограничена, откъсната от фолклорния първоизточник и се стреми да подражава на личното песенно творчество. Все пак, щом се запява (и то масово), значи тя притежава качества, които допадат на хората от различни среди и възрасти. Има и бисери на градския фолклор, които не претендират да изместят селската песен, а своеобразно я продължават и допълват. Затова животът на такива песни е по-дълъг, те могат да се предадат от поколение на поколение, да се превърнат във фолклор.

Натуралната селска песен е израз на едно първично съзнание, породено от примитивно битие, отвеждащо ни към детството на човечеството с влияние на митологизацията, народно-фантазното мислене, с традиционните за нацията опори в историята и географията и т. н. В този си вид народната песен е невъзпроизводима, затова в новите и модерните времена фолклор не може да се създава — той може само да се съхранява и предпазва от надпообявания. Има опити за прояви в тази област, но примитивизмът в тях отблъсква, защото е изкуствен, вторичен, добит не от живота, а по лабораторен начин.

Ако се вгледаме в повестите и разказите на Антон Страшимиров, ще открием, че дори по песните, които се пеят, вече може да се определи селската или градската принадлежност на героите. Същото е и с езика им. Той има заостренели форми, особено диалектните, които са съхранени предимно в селата. Там всеки си говори така, както го е научила майка му и както говорят всичките му селяни. А градският език е истинска вавилония на диалекти и говори с преобладаването на един, местния. Той трудно отстъпва пред книжовните норми на правописа, който се внедрява чрез училищата, вестниците и радиото, държи на географската си отличителност. Не говоря за лексиката, която е подвижната, течащата, изменящата се част на езика. Имам предвид граматиката с консерватизма на нейните конструкции и особено глаголните формации за образуване на бъдеще време, по които се очертават зоните на българските диалекти (ще, ке, ше, жа, че). В училищата, първо, се провъзгласяват като задължителни правила-

та на литературния език и произношение, и, второ, там се отвикват от навичките на местния говор като неправилни, срамни, прости, некултурни.

А в песента и в художествената литература е така, както е в живота, а не в училището. Там творецът е свободен да придаде на героите си речта, която би съответствувала на техния произход, принадлежност, професия, възраст и т. н. Затова, когато селяните в кръчмата се поздравяват с непреводимото на никой език „Наздравичко“, в техните отсечени реплики долавяме чисто български колорит. Също така с една дума писателят съумява да представи селската жена в отношенията ѝ с властниците: „Сумясай се бре, господине, началник ли си, какво си. . .“ „Сумясай се!“ на народен език означава „ела на себе си“, „с ума си“. Семпла форма, но изразителна. Писателят умее да намери мястото и на типични народни конструкции за изразяване според нагнетеността на самата психологическа обстановка. Стилът просто изразява характера на човека и може да се каже, че принадлежи на личността. Колкото по-ярка е тя, толкова по-интересен е начинът, по който се изразява. Равните и безлични хора нямат свой стил. А писателят предпочита колоритните герои, като много патилия дядо Рад, който не само има какво да каже, но и знае как да го поднесе според събеседника си и според конкретната обстановка в момента.

Много често в романа „Хоро“ Антон Страшимиров като разказвач се слива с мисленето и изразяването на своите простодушни герои от народа. В такъв случай и в полупряката, и в пряката реч той възприема техните езикови конструкции и форми, затова фразите му сякаш стенографираат устния говор. Това става по интуиция, а не се диктува от никакви книжни правила. Затова е естествено и не нарушава неписаните норми, не излиза извън литературното петолиние. Същевременно фразата постоянно се прелива интонационно, за да ни преведе през различни душевни лабиринти, и ни сблъсква с най-сложни и тънки психологически изживявания.

Дори пейзажите на автора са драматично наситени, те носят напрежението на извършващите се злодеяния:

„Белите нощи по Дунава и в Загорнето, по Странджа и над Лома, край Марица и по Огоста. . . белите септемврийски нощи“ (началото на втора глава).

„Бели и кървави нощи — предателски бели и предателски кървави. Ето, избягала е доблестта от сърцата и душите са опръскани като ръцете на убийца. Бучат огнените стълпове на пожарището сред града, обхващат небето, задушават нощта, а камбани не бият и не се мярка никъде жив човек. Доблестта е избягала от сърцата и душите са оцапани като ръцете на убийца“ (началото на седма глава).

„Бялата нощ жълтееше: страшно жълти, с раззинати уста се издаваха простреляните черепи на грамадата трупове.

И кървите миршеха“ (начало на последната част).

Описанието на белите нощи се повтаря като рефрен и се превръща в метафора на белия терор и народните страдания, в заклеймяване на убийците и в заклинание. Като последните думи на умиращата Карабелица, казани в лицето на сватбарите: „Семето ви да изсъхне.“ Същото проклетие от името на целия народ отправя писателят към деветоюнците със своя роман. Със самото си предизвикателство „Хоро“ се нарежда между най-добрите прояви на българските писатели в борбата с политическото мракобесие.

Ако през 1926 г. някой предубеден читател все още е можел да се съмнява, че в „Хоро“ писателят е съгъстил краските, то през 1933 г. вече става ясно, че предупрежденията на Антон Страшимиров за чудовишните престъпления на фашизма пред човечеството са съвсем основателни. Последвалото десетилетие у нас и по света доказа достоверността на неговите мрачни прогнози. Там, където стъпи фашистки крак, народите опознаха онова, което българските селяни, работници и прогресивна интелигенция бяха изживели и изстрадали през септември 1923 г. и април 1925 г.

„Хоро“ е първият антифашистки роман в българската литература. И не само в българската.

По-специално — над умислото му да обигра с национален колорит